

HET EINDE EN HOE HET TE OVERLEVEN

Katrien Steyaert (1982, Brugge) is zelfstandig literair journalist en schrijft voor onder meer *De Standaard der Letteren*, *Knack*, *Iedereen Leest* en *Onze Taal*. Daarnaast interviewt ze live schrijvers en makers bij boekvoorstellingen, op festivals en in de podcast *De Boekenkamer*. Ze is ook jurylid voor de Boon Literatuurprijs 2026 en 2027.

Gaea Schoeters (1976, Sint-Niklaas) is auteur, librettist, scenarist, journalist. Haar roman *Trofee* is meermaals bekroond en verschijnt in 21 landen in vertaling. In Duitsland werden er al ruim 150.000 exemplaren verkocht. Haar nieuwste roman *Het geschenk* stond op de longlist van Libris Literatuurprijs en de shortlist van De Boon Literatuurprijs 2026..

KATRIEN STEYAERT EN GAEA SCHOETERS

HET EINDE EN HOE HET TE OVERLEVEN

Gesprekken over de dood en het leven met
Siri Hustvedt, Bart Moeyaert, Judith Hermann,
Ocean Vuong en vele anderen

INTERVIEWS

MERIDIAAN
UITGEVERS

2026

Alle teksten in dit boek zijn geschreven door Katrien Steyaert en Gaea Schoeters.

Eerste druk, november 2026

© 2026 Katrien Steyaert, Gaea Schoeters

© 2026 Meridiaan uitgevers

Voor deze uitgave zijn de oorspronkelijke teksten uit de Polis-editie van 2020 bewerkt, ingekort of geschrapt, en zijn er nieuwe aan toegevoegd.

Oorspronkelijke uitgave Polis, 2020

Omslagontwerp Nanja Toebak

Omslagbeeld 'Waldgemälde', Hans Emmenegger

De uitgever heeft tevergeefs geprobeerd in contact te komen met de rechthebbenden van het omslagbeeld; zij die denken daar recht op te doen gelden gelieve contact op te nemen met de uitgeverij.

Foto van Katrien Steyaert © Alexander Meeus

Foto van Gaea Schoeters © Sébastien van Mallegheem

Typografie Wim ten Brinke

Wilco

ISBN 978 94 93486 29 4

NUR 320

www.meridiaanuitgevers.com

 @meridiaanuitgevers

 @meridiaanboeken

 Meridiaan Uitgevers

TDM (Text & Data Mining) is uitdrukkelijk niet toegestaan zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Inhoud

VOORWOORD 11

HILARY MANTEL – ‘De scheiding tussen leven en dood is zo dun dat je je hand erdoor kunt steken’ 15

ANNELIES VERBEKE – ‘Niks rustpunt, niks hollywoodiaanse film’ 18

SANDRO VERONESI – ‘Sterven is het meest intense dat ik ooit zal hebben gedaan’ 19

TOMMY WIERINGA – ‘Meegenomen door de gieren, dichter naar de zon’ 20

SIRI HUSTVEDT – ‘Onze verbeelding kan ons voorbereiden op de reis’ 23

ILJA LEONARD PFEIJFFER – ‘Op z’n minst een staatsbegrafenis met zestien gitzwarte hengsten’ 25

KADER ABDOLAH – ‘Na mijn dood word ik een paard’ 27

DAVID VAN REYBROUCK – ‘Pluim mij, echt, pluk mij leeg’ 29

MAUD VANHAUWAERT – ‘Ik wou dat ik een seismograaf had om suïcidale trillingen op te vangen’ 31

MAREK ŠINDELKA – ‘Misschien is het niet eens zo slecht om, zoals mijn vader, dood te vriezen’ 32

JOKE HERMSEN – ‘De dood zit in het leven zoals het klokhuis in een appel’ 34

FORUGH KARIMI – ‘Het feit dat ik bereid ben om dood te gaan, geeft me veel moed’ 36

JULIA BLACKBURN – ‘Ik wil mijn man eren door in mijn laatste uur net zomin in paniek te raken als hij’ 41

KHALED KHALIFA – ‘Ik probeer niet hardnekkig te overleven’ 43

- ETGAR KERET – ‘Ik praat net zo tegen mijn konijn als tegen mijn overleden vader’ 46
- ALICJA GESCINSKA – ‘Als laatste daad koffiezetten voor je kinderen’ 48
- PHILIPPE CLAUDEL – ‘Sterven is geen schandaal, maar een altruïstisch gebaar’ 49
- JEF AERTS – ‘Graag zien is veel groter dan de dood’ 51
- BART MEULEMAN – ‘Sterven is een verbijsterend wonder’ 53
- KRIS VAN STEENBERGE – ‘Het is moeilijker liegen boven een dood lichaam’ 54
- ALAN HOLLINGHURST – ‘Sterfbedscènes zijn niet mijn stijl’ 56
- CARLL CNEUT – ‘Een portie kroketten mee in mijn kist’ 58
- BIBI DUMON TAK – ‘Wat me troost, is dat ik mijn zusje uiteindelijk achternaga’ 60
- ANNET SCHAAP – ‘Ik bleef leven en moest terug, de zon in’ 62
- PHILIPP BLOM – ‘Na mijn dood moet iemand mijn viool blijven bespelen’ 64
- CYNTHIA VOIGT – ‘Uitgewist worden door een koppel vallende piano’s’ 65
- SOFI OKSANEN – ‘Mijn hoofd in Helsinki, mijn lichaam in Haapsalu – dan kom ik gegarandeerd spoken’ 67
- MARC REUGEBRINK – ‘Door je geliefde de dood in gestreeld worden’ 69
- SASKIA DE COSTER – ‘Ik wil een piramide als graf’ 70
- OCEAN VUONG – ‘Als er een pilletje tegen de rouw bestond, ik zou het niet slikken’ 72
- WILLY VLAUTIN – ‘Breng mijn as naar de ruigste buurt van Reno’ 75
- SHAUN TAN – ‘Piekeren over een leeuw die een babygazelle verscheurt’ 77

- BART MOEYAERT – ‘Het laatste woord hoef ik niet te hebben’ 79
- CYNAN JONES – ‘Een zeehondenkarkas, en verderop dansen de waadvogels’ 80
- DANIEL KEHLMANN – ‘Als geest blijven rondwaren lijkt me vreselijk’ 82
- VALERIA LUISELLI – ‘Begraven worden tussen de gewone Venetianen’ 84
- YVES PETRY – ‘Kijkend naar de smurrie maakte zich in mij een acuut doodsbef los’ 86
- ROB VAN ESSEN – ‘Misschien moet elke schrijver hopen op een niet al te late dood’ 87
- LIONEL SHRIVER – ‘Ik wil dat sterven meer voelt als een keuze dan als een capitulatie’ 88
- ALEJANDRO ZAMBRA – ‘Etend, huilend en schrijvend’ 90
- JENNIFER EGAN – ‘Als springen in een ijskoude poel’ 91
- LARA TAVEIRNE – ‘De dood van mijn broer trok voor mij alles op gang’ 94
- CATHERINE LACEY – ‘Neerdwarrelen in New York’ 95
- RODERIK SIX – ‘Waar is het klachtenmeldpunt in dit universum?’ 97
- MICHEL FABER – ‘Als je op je sterfbed nog iets belangrijks te melden hebt, heb je te lang gewacht’ 99
- DIANE BROECKHOVEN – ‘Ik wil mijn kinderen niet registreren vanuit mijn kist’ 101
- ANDRÉ ACIMAN – ‘De dood is een enorme vergissing’ 102
- SANDER KOLLAARD – ‘Dood als zodanig is een zegen’ 104
- A.M. HOMES – ‘De angst voor dat telefoontje’ 106
- ERIK VLAMINCK – ‘Sterven zonder zelfbeklag’ 108
- STIJN DEVILLÉ – ‘Man, je weet er niets van’ 110
- JAAP ROBBEN – ‘Dat je er gewoon in kukelt, lijkt me niet zo eng’ 112
- FIKRY EL AZZOUZI – ‘God is begripvol. En anders... pech’ 114

- ALEKSANDR SKOROBOGATOV – ‘Ik had zelfmoord kunnen plegen, maar ik wilde mijn moedige zoon niet teleurstellen’ 116
- MICHAEL DE COCK – ‘Een begrafenis is zoiets als een verrassingsfeest’ 118
- MARIA VLAAR – ‘Vroegdood’ 120
- KATIE ROIPHE – ‘Sinds ik bijna doodging, ben ik niet meer bezig met wat anderen van mij denken’ 122
- A.H.J. DAUTZENBERG – ‘Ik had een Lazarus-light-ervaring’ 124
- JULI ZEH – ‘Mijn epitaaf? *She tried*.’ 125
- PETER BUWALDA – ‘Voor 80 zou ik meteen toezeggen’ 126
- HANNA BERVOETS – ‘Een seintje vier jaar vooraf lijkt me handig’ 127
- MARK HADDON – ‘Misschien een voorraadje valium inslaan’ 128
- SOPHIE DE SCHAEPDRIJVER – ‘Ik ontken pertinent de eindigheid van de dingen’ 130
- FLOORTJE ZWIGTMAN – ‘Dronken of stoned genoeg om te geloven dat er een hemel is’ 133
- MARY BEARD – ‘Over de dood nadenken, daar heb ik geen tijd voor’ 135
- JEFFREY EUGENIDES – ‘Mijn verhevigde doodsbesef jaagt me aan’ 136
- LUCAS RIJNEVELD – ‘Ik heb een puberrelatie met de dood’ 138
- DELPHINE LECOMPTE – ‘Stikken in marsepeinen leeuwentemmers’ 140
- FERDINAND VON SCHIRACH – ‘Vijftien gram pentobarbital’ 142
- JOHAN HARSTAD – ‘Dood zijn, daar is niets aan’ 144
- JUDITH HERMANN – ‘In het gebergte van de tijd vind ik mijn dierbare doden terug’ 146
- ZADIE SMITH – ‘Graag een stuk land en een groot mausoleum’ 152

- MAARTJE WORTEL – ‘De dag dat ik echt iets mankeer,
neemt niemand mij nog ernstig’ 154
- ARTHUR JAPIN – ‘Enger dan geboren worden kan het
onmogelijk zijn’ 156
- P.F. THOMÉSE – ‘Als een baby het kan, moet ik het ook
kunnen’ 158
- JAN SIEBELINK – ‘Ik ben geneigd het mysterie niet botweg
te ontkennen’ 160
- SAMANTA SCHWEBLIN – ‘Alsof we samen in een afgrond
vielen – verbluffend’ 162
- JOOST DE VRIES – ‘De dood is niet het eindpunt van een
relatie’ 168
- CLAIRE MESSUD – ‘Nog even terug naar de magie van mijn
kindertijd’ 169
- DAVID VANN – ‘Sterven aan een overdosis *chocolate malt
milkshake*’ 171
- JEROEN OLYSLAEGERS – ‘Na de dood begint je lievelings-
verhaal’ 173
- PAOLO COGNETTI – ‘Terugkeren als een lariks of een
steenarend’ 175
- OEK DE JONG – ‘Een sterk vergankelijkheidsbesef is als
een soort lust’ 177
- NIÑA WEIJERS – ‘Neerzigen in een rozenstruik, net als ik
iets opgelost heb’ 179
- STEFAN HERTMANS – ‘Met elk mens sterft een archief aan
verzonken beelden’ 180
- THÉ TJONG-KHING – ‘Voor mijn part gooien ze me in de
sloot’ 183
- BART VAN LOO – ‘In mijn conceptmails staat een mailtje
met de muziek voor mijn begrafenis’ 185
- HELEEN DEBRUYNE – ‘Ik ga mijn ouders in een kartonnen
doos in de grond steken’ 186
- JOOST VANDECASTEELE – ‘Gewoon mijn kop op een
plankske’ 188

- MANU JOSEPH – ‘Sterfelijkheid raakt achterhaald’ 189
- AIDAN CHAMBERS – ‘Als kind hielp ik mijn vader kisten maken’ 191
- PAUL DE MOOR – ‘Tegenover de dood zijn wij allemaal sans-papiers’ 192
- PETER HOLVOET-HANSSEN – ‘Oei Peter, pas op. Niet nu.’ 195
- JONATHAN SAFRAN FOER – ‘Ik wil participeren in het drama’ 196
- JOKE VAN LEEUWEN – ‘Afhankelijk worden van anderen zou ik erg vinden’ 198
- MICHAEL CHABON – ‘De joodse rouwrituelen zijn de beste ter wereld’ 200
- TASH AW – ‘Ik verlang niet meer naar een traditionele Chinese begrafenis’ 201
- NINO HARATISCHWILI – ‘Soms ben ik dankbaar voor mijn vroege confrontaties met de dood’ 204
- MURAT ISIK – ‘De dood kan ook lucht geven’ 206
- MEG ROSOFF – ‘Ik verkies begravenissen boven huwelijken’ 208
- CHRISTOPHE VEKEMAN – ‘Bij mijn afscheid mag de priester het laten afweten’ 210
- PAUL MURRAY – ‘Geen IKEA-reclame, geen ronkende afscheidswaarden’ 211
- K. SCHIPPERS – ‘Misschien weet ik te ontsnappen in een luchtballon’ 216
- CEES NOOTEBOOM – ‘Ik kan al een kamer vullen met al wie ik begraven heb – best gezellig eigenlijk’ 218
- OVER DE SCHRIJVERS 221
- LEESLIJST 243

Voorwoord

Niets is in ons leven zo voorspelbaar als onze dood. Maar net dat einde is ons grootste vraagteken. Is het leven ooit af, en hoe doe je dat, afscheid nemen? Volgt op de dood het zwarte niets, een eeuwigdurende slaap, of toch een wedergeboorte, in welke vorm dan ook? Nog nooit keerde een mens terug van gene zijde om het ons te komen vertellen.

Wellicht is dat mysterie net de reden waarom de dood ons zo bezighoudt. Weinig mensen die er zich nog nooit vragen over stelden, weinig mensen die er nog nooit onbehagen over voelden, of zelfs angst ervoor. Maar moet dat einde ons inderdaad doen sidderen en beven? Zijn er toch geen woorden die ons iets meer vat geven op hetultieme?

Onze zucht naar antwoorden vormde de aanzet voor ‘Het einde’ in *De Standaard der Letteren*, een interviewreeks in de Belgische krant waarin we hoopten dat schrijvers in staat zouden zijn om licht te werpen op iets wat voor de meesten van ons in het duister blijft.

Aanvankelijk, bij de start in 2017, voelden we schroom en terughoudendheid. Kan je zomaar naar persoonlijke confrontaties met de dood vragen, en hoe overstijg je clichés of, erger nog, voyeurisme? – Maar die schroom en terughoudendheid legden het af tegen onze nieuwsgierigheid. We wilden het allemaal horen: of onze schrijvers wijzer, rustiger of net nerveuzer waren geworden van hun botsingen met de dood, of ze troost vonden in de literatuur,

of ze via de kunst stiekem hoopten alsnog een beetje onsterfelijk te worden?

Op een paar enkelingen na, die te zeer opgeslorpt waren door het schrijven van een nieuwe roman of te recent getroffen waren door een groot verlies, bleek zowat iedereen bereid zich aan het onderwerp te wagen. Meer nog, ze leken erdoor geprikkeld, alsof ze hun kans schoon zagen om binnen een welomlijnd kader over de dood te mogen nadenken, vanop afstand dus, maar toch dichtbij. Als een oefening vooraf.

Velen vonden het een levensbelangrijk thema, waar, zeker in onze westerse wereld, veel te weinig over gesproken wordt. We zien onze dierbaren sterven in een anoniem ziekenhuis en baren ze meestal niet langer thuis op. Rouwkledij dragen we niet meer en na de afscheidsdienst blijven we niet graag lang in het verlies hangen. Voor de schrijvers die het daar niet mee eens zijn, betekende 'Het einde' een kans om de dood volop in de ogen te kijken, om onze angst ervoor te relativeren, of om te onderstrepen dat onze sterfelijkheid het perfecte antigif voor ijdelheid of doelloosheid vormt. Zonder onze vergankelijkheid en ons besef daarvan zouden mensen geen mensen zijn.

Algauw bleek ook dat gesprekken over de dood altijd gesprekken over het leven zijn. Over wat waardevol is. Over schoonheid, liefde, kunst en troost. Elk persoonlijk, uniek verhaal onthulde mogelijke antwoorden op onze oervragen naar hoe je moet omgaan met eindigheid en hoe je afscheid kunt nemen. Onze schrijvers waren wonderwel in staat om te verwoorden wat wij allemaal voelen bij de paradox van het leven: dat precies zijn eindigheid er zin aan geeft. In die zin was het schrijven van deze reeks, en nu dit boek, een heel verrijkende ervaring waarbij we onder de oppervlakte van alledag konden duiken en echt konden stilstaan.

Natuurlijk waren er ook ontsnappingen. Wie zijn eigen eindigheid koste wat kost buiten beeld wil houden, zocht in ons interview een uitweg in abstractie of filosofie, in stoerheid of humor, of door uit te weiden over de houdini-technieken die je kunt hanteren om de dood te slim af te zijn.

Schrijven bleek altijd – ook voor hen die zelfs dát niet wilden toegeven – een poging aan onze vergankelijkheid te ontsnappen. Soms heel letterlijk, voor wie gelooft in de Grote Onsterfelijkheid van de Canon; soms veel bescheidener, bij hen die hopen dat hun geschreven stem postuum blijft klinken voor nazaten; soms verankerd in het hier en nu, door vandaag iets te willen betekenen, voor het te laat is.

Ons bracht het in 2020 tot de eerste bundeling van 119 interviews, die we nu, in een gecondenseerde versie, heruitbrengen omdat de geesten sinds de covidpandemie gerijpt zijn. Omdat de dood sindsdien voor velen toch tastbaarder geworden is en we de kracht van de juiste woorden op het juiste moment nog meer leerden appreciëren. Wij hielden de meest troostende, poëtische en prikkelende schrijversgedachten opnieuw tegen het licht en voegden er nieuwe gesprekken met onder meer Judith Hermann, Samanta Schweblin en Paul Murray aan toe. Alles in de hoop dat het jullie, de lezers, hier en daar een half woord biedt voor iets wat ons gewoonlijk woordeloos achterlaat. In de hoop dat het een mooi memento mori is, dat jullie confronteert, inspireert of troost.

Katrien Steyaert en Gaea Schoeters

HILARY MANTEL

‘De scheiding tussen leven en dood is zo dun dat je je hand erdoor kunt steken’

Ik had lange tijd niet gehuild, maar in de zomer van 2016 stierf mijn moeder en hilde ik een jaar lang elke dag. We waren zo close en haar dood kwam, ondanks het feit dat ze eenennegentig was, onverwacht. De vrouwen in mijn familie leven lang en mijn moeder zag eruit alsof ze twintig jaar jonger was, altijd goed gekleed en gemaquilleerd. Maar op een dag in juni kreeg ze hevige pijnen. Het duurde nog tot in augustus, tot drie dagen voor haar dood, eer de dokters met de diagnose kwamen: lymfeklierkanker. Ik had al langer de sterke overtuiging dat ze stervende was, maar daar hadden die wetenschappelijke geesten natuurlijk geen oren naar.

Hetzelfde geldt voor de vreselijke droom die mijn moeder in haar laatste weken had. Ze bevond zich op een slagveld in de Eerste Wereldoorlog en lag onder vuur van machinegeweren. Het joeg haar de stuipen op het lijf. Ze werd uiteindelijk gered, en ik wilde haar zeggen: het zijn je vader en je ooms, die op de slagvelden zijn geweest, die je nu komen halen. Maar ik wist niet of ze zelf beseftte hoe doodziek ze was.

In de zestiende eeuw, de tijd waarover ik vaak schrijf, zou zo'n droom voor iedereen steek gehouden hebben. Er zou met de stervende gesproken zijn over zijn nakende einde, waarna die zich gesterkt zou hebben geweten door adequate rituelen. Ik vind het een verlies dat we dat in onze moderne tijden niet meer doen. Want hoe vaak beseft de patiënt zelf dat hij doodgaat, maar kan hij er niet over praten met zijn verwanten, of omgekeerd? Ik hoop dat

iemand die dicht bij mij staat wél de moed zal hebben om het me te vertellen als ik het keerpunt voorbij ben.

Voor wat daarop volgt, ben ik van nature niet bang. Ooit zat ik aan tafel met een twintiger die wél enorm bevreesd was. Hij stelde zich voor hoe in zijn stervensuur alles in hem zou schreeuwen om te blijven leven, maar Inga Clendinnen, de Australische historica die mee dineerde, garandeerde hem dat het anders gaat. Ze was zelf zo dicht als mogelijk bij de dood geweest – ze had hepatitis gekregen en een levertransplantatie ondergaan, wat ze beschrijft in haar boek *Tiger's Eye*. Ze zei dat een ernstige ziekte je langzaam maar zeker doet opschuiven naar een staat van gereedheid, dat er niets is om panisch voor te zijn. Ik vond dat geruststellend.

Het enige wat telt, is dat Gerald (*McEwen, Mantels man*, ks) bij mij is. We zijn samen sinds we zeventien waren. Een leven zonder hem is ondenkbaar, dus ik hoop dat ik vóór hem of anders vijf minuten na hem mag vertrekken. In 2008 moest hij plots opgenomen worden en vierentwintig uur lang was het een dubbeltje op zijn kant. Die ervaring heeft me getraumatiseerd. Ik kan nu nog dat diepe gevoel van kwetsbaarheid en eenzaamheid oproepen van toen ik om middernacht aan dat ziekenhuis op een taxi naar huis stond te wachten. Ik voelde me meer alleen dan ooit tevoren. Het leek plots ook zo verkeerd dat we geen kinderen hebben; zij hadden mij op dat moment moeten flankeren, vond ik.

Niets kan die ontredde verdachten of uitwissen, ook schrijven niet. Als professioneel auteur moet je niet je eigen problemen willen oplossen op papier; je moet juist jezelf uitwissen om plaats te maken voor je personages. Bij mij zijn dat vaak historische figuren, die niet zelden tragisch aan hun einde kwamen. Als ik over hen schrijf, voelt het alsof ik met hen en hun tijdgenoten praat.

Ik heb al vaker Augustinus geciteerd: de doden zijn onzichtbaar, maar daarom niet afwezig. Er zijn zelfs basale, biologische manieren om overledenen levend te houden. Elke keer dat ik in de spiegel kijk, zie ik achter mijn gezicht dat van mijn moeder en daarachter dat van mijn grootmoeder, beiden bekwame vrouwen die door armoede hun kans op voortgezet onderwijs misten.

Mijn moeder kon ook nooit reizen. Daarom draag ik nu geregeld haar sjaals of juwelen en neem haar zo alsnog mee. Dat tovert bijna een lach op mijn gezicht. Ik beschouw het als een onderdeel van het actieve werk dat rouwen is. Ook toen ik haar kleren waste, streek en door-gaf aan mensen die ze nog kunnen dragen, kwam ik weer een stapje verder in het trage proces van loslaten.

Waar mijn moeder en de anderen nu zijn, weet ik niet. Ik geloof wel dat er iets van ons overblijft, een spoor. So-wieso heeft de scheiding tussen leven en dood voor mij altijd heel dun aangevoeld, zo dun dat je bijna je hand er-door kunt steken. Op verschillende momenten in mijn leven had ik ervaringen waarbij ik sterk voelde dat er een ander universum vlak naast het onze zou kunnen bestaan, een andere frequentie waarnaar je verschuift als je sterft. Het is iets dat we niet kunnen bevatten of benoemen, daarvoor schieten onze termen tekort. Het lijkt me goed mogelijk dat concepten als 'leven', 'dood', 'voor' en 'na' met het sterven op slag betekenisloos worden, en dat we daarna ontdekken dat alles nog véél complexer is dan we hadden kunnen denken. (KS)

Hilary Mantel overleed op 22 september 2022 in Exeter, op 70-jarige leeftijd.

ANNELIES VERBEKE

‘Niks rustpunt, niks hollywoodiaanse film’

Ik heb twee keer oog in oog gestaan met de dood. Door die ervaringen kwam ik erachter dat sterven niks lieflijks heeft, niks rustpunt, niks hollywoodiaanse film; het was het vreselijkste gevoel dat ik ooit had. Sindsdien ben ik bang om te sterven. Het spijt me voor de mensen die dit lezen, het zijn weinig troostende woorden, maar het is wat ik sindsdien denk. Verder weet ik totaal niet wat ik wil, plots overlijden of langzaam afscheid nemen...

Natuurlijk schrijf ik als protest tegen de eindigheid. Ik zie mijzelf als een parade: de hoofdpersonages in mijn romans zijn de leiders van die stoet in een bepaalde periode in mijn leven, terwijl mijn korte verhalen gaan over figuren in die parade die ik minder goed ken. Het zijn allemaal versies van mijzelf, zeker niet altijd de meest sympathieke of letterlijke, maar wel mogelijke. Op die manier probeer ik mezelf te vermeerderen in mijn personages, en zo leid ik vele levens tegelijk. Misschien komt literatuur deels ook voort uit verzet tegen het feit dat je maar één leven kunt leiden. Schrijven is eigenlijk een voortdurend afrekenen met wie je op een bepaald moment geweest bent, en plaatsmaken voor een andere versie van jezelf. Elk boek sluit een periode af. Wellicht vind ik eindes daarom ook zo belangrijk. Hoewel ik heel associatief schrijf, wil ik wel vooraf weten hoe het boek afloopt. Maar van mijn leven wil ik het einde niet kennen, dat zou geen leven zijn. Stel je voor, nog drie maanden, dan krijg je alleen maar stress van het idee dat je die dagen zinnig moet invullen. (GS)

SANDRO VERONESI

‘Sterven is het meest intense dat ik ooit zal hebben gedaan’

Weet je waarom ik niet bang ben om dood te gaan? Omdat het verrassend zal zijn. In mijn leven heb ik al verschillende intense, ontwrichtende ervaringen meemaakt en telkens onthulden die iets van mij – goed of slecht – waarvan ik niet wist dat ik het in mij had. Zo zal het ook zijn in mijn ultieme uur, en wellicht in verhevigde vorm, want sterven zal het meest intense zijn dat ik zal hebben gedaan, na geboren worden. Dat beleef je te onbewust om het je te herinneren. Dat is jammer, want nadat ik mijn vijf zonen uit het lichaam van hun moeders zag komen, kan ik getuigen dat het een moment is dat met niets te vergelijken valt. Ik vermoed dat het andere uiterste – de dood – nog krachtiger is en daarom wil ik het graag bewust meemaken.

Ik sluit niet uit dat ik op het fatale moment, zoals veel grote mannen en vrouwen voor mij, zal terugvallen op de religieuze traditie, ook al sta ik zeer sceptisch tegenover alles wat met geloof te maken heeft. Mijn moeder vond er net rust in. Ze vertrok heel vredig, in mijn armen. Natuurlijk was ik diepbedroefd, maar ik vond het tegelijk een wonderlijk moment. Mijn moeder was een nederige, eenvoudige vrouw, maar toen ze haar laatste adem uitblies, was ze de glorie in persoon. In die zin geloof ik dat elk stervend lichaam zich even transformeert in heilig, glorieus vlees.

Mijn moeder is gegaan zoals ik heb geleerd met een wilde zee om te gaan: zonder je te verzetten, afwachting op welk strand je zult worden neergeworpen. Met mijn va-

der maakte ik het tegenovergestelde mee. Hij was een oude, trieste man, die enorm geworsteld heeft met zijn dood. Toch bewaar ik ook daar bijzondere herinneringen aan, dus ik zou niet weten welk van beide scenario's ik zou verkiezen. Ik maak me er geen zorgen over. Ik ben het type dat zich opwindt over kleine haperingen – het verkeer, de politiek – maar niet over grote problemen, daar heb je toch geen controle over.

Om eerlijk te zijn heb ik zelden over mijn eigen einde nagedacht. Tot ik in 2015 te horen kreeg dat ik kanker had. Gelukkig sloegen de behandelingen aan en ben ik genezen verklaard – ik geloof dat ook, ik stel vertrouwen in de artsen. Het enige wat ik eraan overhield, is dat ik me sindsdien wél af en toe mijn dood voorstel of, beter gezegd, de wereld zonder mij. Die zal natuurlijk voor 99,99 procent hetzelfde zijn, op het verdriet na van die paar mensen die mijn afwezigheid zullen merken. (KS)

TOMMY WIERINGA

‘Meegenomen door de gieren, dichter naar de zon’

Elke keer als ik bij het rugby spelen verpletterd raak onder honderden kilo's vlees en botten, of als een vliegtuig in een luchtzak valt, denk ik aan Michel de Montaigne. Hij schreef: 'Als een paard struikelt, een pan van het dak valt, ja, bij de geringste speldenprik moeten wij meteen bij onszelf zeggen: "En als dit nu eens mijn dood zou zijn?"', en ons dan vermannen en schrap zetten.' Het fantastische essay waaruit ik hier citeer, heet *Filosoferen is leren hoe je moet sterven*, en staat in het groot geschreven op mijn innerlijke behang. Het is een gecompriëerde stervensles, zo helder dat het werkzaam wordt tegen die malle doods-

angst, die je panisch en irrationeel kan maken. ‘Als je hebt geleerd hoe je sterven moet,’ zegt Montaigne, ‘heb je afgeleerd slaaf te zijn. Als je op de dood bent voorbereid, ben je los van alle onderworpenheid en dwang.’

Dat soort boeddhistische gedachten had bij mijn moeder gepast. Op haar sterfbed voerde een reusachtige monnik – een man zo groot als een deur – boeddhistische stervensrituelen uit en beloofde hij haar dat er negenenvierzig dagen voor haar zou worden gebeden in Dharamsala, het hoofdkwartier van de dalai lama. De aanwezigheid van de oranje man gaf mijn moeder rust, denk ik, net als haar geloof in reïncarnatie. Ze was ervan overtuigd dat ze al de hele wereldgeschiedenis had meegemaakt – ze was zowel een Egyptische tempeldanseress als een kathaar in Montségur geweest – en dat ook na deze dood haar ziel zou voortleven. Ik had een moeilijke verhouding met haar, maar ik moet haar haar sterke verbeelding nageven. Haar nummer zit sinds haar dood in 2015 nog altijd in mijn telefoon. Ik moet het toch kunnen zien als ze vanuit dat leven-na-het-leven van haar belt?

Toen ik een jaar of tien was, was ik zo bang dat mijn moeder dood zou gaan dat ik een poppetje voor haar kleide dat haar moest behoeden voor ongelukken. Het stond lange tijd op haar dashboard en tijdens haar afscheidsdienst zette ik het op de rieten mand waarin ze is gecremeerd. Door een krankzinnig toeval belandde de as van mijn moeder op de natuurbegraafplaats in Drenthe op nauwelijks tweehonderd meter van mijn pleegmoeder, die er amper twee jaar eerder begraven was. Deze twee vrouwen, die bij leven elkaars bloed konden drinken, liggen nu op enkele hofjes van elkaar.

Ik merk dat ik een inniger verhouding heb met het gebeente van mijn pleegmoeder dan met de as van mijn moeder, die is te zeer een abstractie geworden. Toch voel

ik er weinig voor om begraven te worden in de zompige aarde, waar de wormen mijn gebeente kunnen afkluiven. Dat laat ik liever aan de gieren. In een Ethiopisch gebergte zag ik hoe de doden daar in hooggelegen spelonken worden geschoven. Vandaar transporteren de gieren, die het vlees eten, hen nog verder de hemel in, dichterbij de zon.

Maar mijn dood moet nog even worden uitgesteld, hoor, in de eerste plaats voor mijn dochters Hazel en Zoë. Op hun precare leeftijd is het onverteerbaar om een ouder te verliezen. Ik heb nog vele jaren nodig om hen weerbaar en zelfstandig te maken, om hen een muay-thaicursus te laten volgen, zodat ze elke belager het licht uit de ogen kunnen schoppen, om hun enkele gedichten in te prenten. Die moet je paraat hebben voor moeilijke momenten, leerde ik van mijn leraar Nederlands. De avond dat ik hoorde dat Adriaan Jaeggi, mijn vriend de schrijver, dood was, heb ik voor hem 'Phlebas de Feniciër' opgezegd, dat wonderlijke gedicht uit T.S. Eliots *The Waste Land* (*Het barre land*). Het eindigt met: 'Gedenk Phlebas/ ooit even mooi als u en even groot.' Adriaans sterven blijft onrechtvaardig; hij was amper vijfenveertig.

Sinds ik in *De heilige Rita* schreef over de wellustige vervangstrategie van het leven, ben ik er mij bijna dagelijks van bewust dat het na ons allemaal gewoon doorgaat. Dat is een griezelige gedachte, al levert ze mij ook een enorme *Lebensbejahung* op. Net omdat ze me op een dag zullen ontbreken, geniet ik van de meest dagelijkse dingen: van een ei rapen tot door mijn benen ergens heen gedragen worden. Laat het allemaal nog maar even duren. Ik vind dit leven te gek. (KS)